
1923-1930: un primer assaig dictatorial i les seves conseqüències per a la llengua catalana*

per Josep M. Roig i Rosich

El català, al llarg de la seva història recent, ha estat una llengua força maltractada. Els períodes de brutal repressió com el del general Franco, però, no han estat els més habituals, i sí, en canvi, que han predominat les èpoques en què s'ha procurat marginar-lo o sotmetre'l a una subtil postergació. En el passat, i en el present, no s'ha vist prohibit radicalment, però ha tingut i té dificultats per afirmar-se amb protagonisme propi enfront de l'espanyol.

Davant de la voluntat de ser de Catalunya, el 1932 Ossorio y Gallardo només li trobava dues possibles respostes: «*O asfixiarla por la violencia o buscar la expansión pacífica*».¹ Deixava d'apuntar una tercera via que jo crec que, històricament parlant, ha estat la predominant: anar desmuntant subtilment, enginyosament, les peces essencials que configuren la pròpia manera de ser, sense radicals prohibicions ni espectaculars persecucions.

En determinats períodes això s'ha procurat dissimular i fins s'ha pogut negar, en d'altres s'ha posat en evidència. La dictadura del general Primo de Rivera penso que ha estat d'aquests últims. Segurament d'una manera molt matussera, simple i si es vol casernària, però es pot constatar, al costat d'unes paraules comprensives i fins afalagadores, una sistemàtica marginació o prohibició dels aspectes més significatius de la cultura i de la pròpia manera de ser catalana. El període podria ser definit amb les paraules d'un funcionari estatal, simples i caricaturesques, però exactes en la seva aplicació pràctica: «*No hay nada prohibido pero todo debe estar autorizado*.» Situació grata al poder, que sempre sap trobar mitjans per autoritzar o desautoritzar segons conveniències pròpies.

* El contingut d'aquest article, encara que d'una manera més reduïda, fou presentat a València el maig del 1986 dins del marc del Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana.

1. Del pròleg al llibre de J. ESTERLICH, *Catalanismo y reforma hispánica* (Barcelona 1932), p. 16.

Un altre factor remarcable és el fet que, a Catalunya, la cultura i la llengua espanyola, la de l'estat, apareix com a superposada o imposada per un poder polític aliè; i tot i que això pot incidir en uns àmbits concrets (ensenyament, administració, subvencions, etc.), en ser diferent de la del carrer, de la pròpia del poble, ha permès, en les activitats quotidianes i creadores, delimitar bé un camp cultural propi, enfortint-lo en una mena de reacció quasi instintiva en algunes ocasions i molt conscient en d'altres. És a dir, la incidència externa, en ser diferenciada per la llengua i els continguts, no aigualeix ni afebleix la cohesió cultural interna, sinó sovint tot el contrari. Almenys en aquells períodes en què l'estat no és omnipresent en la majoria de les activitats.

Aquest seria, crec jo, el marc dialèctic en què cal situar tota aproximació a l'estudi de la llengua catalana durant la dictadura primoriverista. Per una banda hi ha una repressió innegable, no brutal però sí sistemàtica, aparentment arbitrària però fonament conscient i fins intel·ligent, i per l'altra una reacció eficaç, decidida i fecunda. Durant els anys 1923-30 hi ha certament un fenomen superior al del simple creixement de les ciències, les arts, la pedagogia, la cultura en general; hi ha la consolidació d'un medi, d'un ambient, que possibilitarà una planificació més total i ambiciosa.

1. Situació cultural de Catalunya als anys 20

Una ullada al panorama cultural de Catalunya dels anys 20 posa de manifest que tota l'activitat catalana havia participat i participava encara en el procés de renovació-revolució viscut a l'Europa d'entreguerres en els camps literaris i artístics.

Aquí hi podem trobar des de representants dels corrents més classicistes i culturals fins als més rupturistes i revolucionaris. La Mancomunitat havia col·locat entre els seus objectius prioritaris el de potenciar la cultura a Catalunya. Això havia permès una modernització del país i, a més, va sintonitzar amb els desigs ben vius d'anar cap a la superació del noucentisme i connectar amb els moviments nous d'Europa. Els anys 20 el nou i el vell, l'avantguardisme i l'ordre nostàlgic són molt presents dinamitzant la cultura catalana. I això es fa evident tant en la literatura com en les arts plàstiques.

Es podria parlar d'un renaixement cultural paral·lel al renaixement polític, fet d'esquena al centre, a partir d'iniciatives privades i que va conjuntar autors i públic. S'obren nous camps per a les idees i les formes, en un clar procés d'assaig, en el qual la llengua va adquirint un protagonisme extraordinari: «La Publicidad» encara es publicava en espanyol el setembre del 1922; l'octubre, ja no; la Guia Judicial del Col·legi d'Advocats es va publicar en espanyol fins al 1922, el 1923, ja no. Pocs anys abans Pompeu Fabra havia normativitzat la llengua catalana, s'havia fundat l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, Mn. Alcover havia iniciat els seus estudis etimològics, l'Institut d'Estudis Catalans s'havia vigoritzat extraordinàriament, i el renovador moviment pedagògic català havia conegut i assajava els principis de la Dra. Montessori i de l'Escola Nova a l'Escola del Mar de Pere Vergés, a l'Escola del Bosc, dirigida per Rosa Sensat, o a les Escoles d'Alexandre Galí.

Hi ha, doncs, unes bases consistents per a una cultura que s'està gestant oberta, eficaç, moderna i pròpia. Una cultura —i una llengua— que s'està descobrint ella mateixa i que busca afirmar-se i que dona i troba alhora suport en el catalanisme polític hegemònic.

Tanmateix, no és una situació idíl·lica. Aquest ambient cultural afecta només una minoria. L'intel·lectual és encara una figura allunyada, la seva obra continua divorciada de la major part de la societat sense divulgar-se ni inserir-se en la realitat quotidiana. Hi ha un elevat índex d'analfabetisme (45,44 % el 1920 a tot l'estat espanyol), uns esforços per superar-lo i alhora per potenciar una cultura popular (ateneus, centres diversos, etc.) però també una aclaparadora barrera que limita a uns pocs l'accés al coneixement i l'aprenentatge. Malgrat tot, una àmplia classe mitja tindrà accés a escoles i a la premsa i podrà fer de pont entre els pensadors teòrics i les capes més populars.

Sintèticament es pot afirmar que les diverses manifestacions culturals a Catalunya descobrien, els anys 20, nous camps per expressar les idees i les formes en una doble direcció: dinamitzadora i democratitzadora. Comptaven amb unes institucions (Mancomunitat, Institut d'Estudis Catalans...), i s'integraven en un projecte polític d'indubtable vitalitat. Era un moviment cultural que no polemitzava ni estava a l'ofensiva ni a la defensiva, simplement creixia, s'afirmava, es consolidava amb una personalitat pròpia però lluny de particularismes egocèntrics.

2. *Concepció de la llengua catalana en Primo de Rivera*

Amb una evident exageració —sens dubte involuntària—, Carles Cardó qualifica el general Primo de Rivera anterior al 1923 com a «paladí de la causa catalana»;² ara bé, no falten testimonis que indiquen, si més no, el seu sentiment d'una certa consideració per la llengua catalana. Cambó dirà que «en ocasió de les festes majors parlava amb tothom i procurava fer-ho en català»;³ Amadeu Hurtado diu que en una visita que va fer a Camprodon, durant la cerimònia oficial va exigir a l'alcalde «que li adrecés en català la salutació que duia preparada en castellà»⁴ i el mateix dia 13 de setembre del 1923 en la inauguració de l'Exposició del Moble l'alcalde de Barcelona, marquès d'Allella, parla en català i el general diu que li ha satisfet això, «puix sempre havia fet manifestació del respecte i simpatia que li produeix aquesta llengua».⁵ Immediatament després del seu cop militar declararà als periodistes que «Cataluña no tendrá que sentir nada de nuestro advenimiento al poder» i que no seran preses represàlies contra «las lenguas regionales»;⁶ tot i que ja matisa que «el morboso sentimiento catalán de hostilidad a España» si cal serà ofegat per la força.⁷

Però en arribar a Madrid tot canviaria, i el dia 18 apareix ja el reial decret contra el separatisme, en el qual es diu a l'apartat referit a la llengua: «Expresar o escribir en idiomas o dialectos las canciones, bailes, costumbres y trajes regionales, no son objeto de prohibición alguna; pero en los actos oficiales de carácter nacional o internacional, no podrá usarse por las personas investidas de autoridad otro idioma que el castellano, que es el oficial del estado español»; a més, totes les corporacions de caràcter local o regional són obligades «a llevar en castellano los libros oficiales de registro y actas». I en explicació d'aquest text Primo

2. Carles CARDÓ, *Les dues tradicions. Història espiritual de les Espanyes*, p. 158. (1.ª ed.: París 1947, en versió francesa: *Histoire spirituelle des Espagnes*).

3. F. CAMBÓ, *Memòries* (Barcelona 1981), p. 375.

4. A. HURTADO, *Quaranta anys d'advocat*, vol. I (Barcelona 1967), p. 446.

5. «La Veu de Catalunya» (14-IX-1923), ed. matí.

6. «La Publicitat» (13 i 14-IX-1923).

7. «La Veu» (13-IX-1923), ed. vespre.

de Rivera dirà als informadors el dia 19 que «solamente se permitirá el idioma regional en las comunicaciones a particulares, y esto con cierta restricción».⁸

Certs punts ambigus d'aquesta reial ordre vindran explicats a bastament —i contradictòriament— a les infinites declaracions posteriors del mateix general, però sobretot per la seva actuació i per la dels seus delegats i governadors nomenats a Catalunya. Es pot avançar, però, que legalment parlant no hi ha una prohibició general i radical de l'ús de la llengua catalana, encara que sí que hi ha una imposició a determinats nivells de l'espanyol, única llengua oficial a l'estat.

A primers de desembre de 1923 es donarà a conèixer el text que diverses entitats catalanes havien adreçat al rei en defensa de la llengua i la bandera catalana. A la resposta que dona el general Primo de River es llegeix, entre altres coses: «*Conste, pues, que no ha sido el Estado español el que ha perseguido el uso de la lengua catalana, sino un partidismo catalán el que viene con saña, consentido hasta ahora, por debilidad o exceso de prudencia, persiguiendo el idioma español, y eliminando sus manifestaciones como cosa nefasta con evidente daño de la Patria toda y de la región catalana, especialmente*»; i continua més endavant: «*Y como el pueblo catalán tiene su propia idiosincrasia, ningún gobierno ha tratado ni trata de modificarla, pues en esta variedad está uno de los grandes atractivos de la nación española. Y por eso, en traje, en usos, en costumbres, en cánticos, bailes y poesías, y aún en el verbo popular y familiar, es grato a todos los españoles y lo es al Estado en su representación [...]. Pero de esto a querer levantar una bandera enfrente de otra y discutir y pugnar a diario la prelación o supremacía entre ellas y a querer forzar una enseñanza hostil al sentimiento español hay una distancia tan nociva...*»⁹

Hi ha en aquesta llarga citació tots els elements reals que caracteritzarien, a nivell de pensament, el criteri del general i de tot el directori: no es persegueix el català, sinó que es defensa la llengua espanyola per bé de l'estat i fins i tot dels mateixos catalans. S'admet la varietat dins de la unitat, però reclosa a àmbits folklòrics, lírics i privats. La potenciació o normalització d'una llengua a través de l'ensenyament, per exemple, no es pot consentir, perquè el que és impensable i inadmissible és pretendre una igualtat entre ambdues llengües. El paternalisme i les lloances reiterades envers la llengua catalana per part de Primo de Rivera no serveixen sinó per encobrir un procés de substitució del català per l'espanyol en els usos més significatius i discriminatoris, i això potenciat des d'on ell podia fer-ho: des de l'aparat estatal que controlava, i així d'aquesta manera anar alentint la vigència del català fins a deixar-lo a nivells insignificants pel que fa a les necessitats i a la vida normal quotidiana, o fins i tot culturalment en el sentit més ampli de la paraula: «*El catalán, como el basco, el valenciano y el gallego, son lenguas vernáculas y son idiomas literarios. En el primer sentido tienen su campo en el hogar; en el segundo un valor filológico y etimológico que fuera incultura desconocer y abandonar; pero sobre todos ellos el castellano, en su concepto de las Españas pasadas, presentes y futuras, ha de ser la obligatoria base de toda formación espiritual y ciudadana, de toda relación positiva entre españoles.*»¹⁰

D'afirmacions semblants, en trobem, abundants, en els servidors d'aquesta política en els nivells més concrets, des d'Alfons Sala, president de la pseudo-Mancomunitat, fins als governadors militars i delegats a les ciutats i pobles de Catalunya.

9. «La Correspondencia Militar» (7-xii-1923).

10. Declaracions de Primo de Rivera a «La Publicitat» (14-iii-1928).

De fet, aquesta tolerància envers l'ús del català portaria a un bilingüisme desigual ateses les diferents forces que podien prestar suport a cada una de les llengües. Anant a la més alta institució, veiem com el rei en la seva visita a l'Exposició del Moble a Barcelona exigeix aquesta duplicitat: «*El rey advirtió al señor Puig y Cadafalch que cuidara mucho de que no faltaran al lado de los letreros escritos en catalán otros escritos en castellano. Añadió que sobre esto no podía admitir ninguna discusión.*»¹¹

Però també podem comprovar, a més, com el mateix rei, tot i proclamant el seu amor a les coses catalanes, aconsellarà una utilització instrumentalitzada de la llengua que pot fer sospitar o recelar de certes actituds bilingüistes. Podem llegir com, en un discurs adreçat pel rei a les Juventudes de la Unión Patriótica, els aconsellava «*que en su propaganda emplearan el idioma catalán cuando fuera conveniente [...] que las juventudes han de respetar todo cuanto sea regional, pero compatible con la unidad de la Patria [...]. Yo amo intensamente a Cataluña —añadió— y todo lo catalán que también es español [...]. De manera que vosotros, los jóvenes propagandistas, empleadla [la llengua catalana] también cuando en vuestra peregrinación por los pueblos hayáis de exaltar el amor a la Patria española porque tal vez en algunos de ellos os entenderán mejor y se penetrarán más de lo que decís. El catalán, como todos los idiomas regionales, es hermoso cuando enaltece la Patria común y se emplea para cantar sus grandezas y hacer justicia a España.*»¹²

És, doncs, dins d'aquesta ambigua permissivitat, dins d'aquest bilingüisme discriminador, on cal emmarcar les actituds repressives envers la llengua catalana i la reacció defensiva i enèrgica que es va produir en determinats nivells de la societat catalana.

3. *Diferents nivells de repressió de la llengua catalana*

Els organismes oficials (Mancomunitat, Diputacions, Ajuntaments) eren uns àmbits sobre els quals el Directori podia incidir directament, i ho va fer amb celeritat.

El 2 d'octubre del 1923 eren destituïts tots els Ajuntaments elegits, i nomenats d'altres de fidels a la Dictadura. Això mateix es va fer amb els diputats provincials d'elecció popular de la Mancomunitat de Catalunya i amb el seu president, el qual seria substituït per Alfons Sala el 1924. D'aquesta manera Primo de Rivera va comptar amb una sèrie de col·laboradors en la seva campanya de castellanització de Catalunya.

Des del gener del 24, a totes les escoles i centres de cultura dependents de la Mancomunitat, era obligatori donar tots els ensenyaments en espanyol, malgrat la protesta de molts alumnes.¹³ A hores d'oficina quedava totalment prohibit l'ús del català a qualsevol nivell. Tots els rètols, començant pel flamant i nou de Diputación Provincial, es van canviar a l'espanyol. Tot això va anar acompanyat d'una campanya de descrèdit contra la institució catalana i de la destitució dels homes que més s'havien destacat en el camp de l'ensenyament dins de la Mancomunitat (Alexandre Galí, Rafael Campalans, etc.).

Pel que fa a bastants Ajuntaments, seguint ordres o bé per iniciativa pròpia, molts alcaldes es van excedir en el seu zel contra el català. A Girona i a Valls

11. «La Publicitat» (5-XII-1923), transcripció d'una ressenya d'«El Sol» de Madrid.

12. «La Veu» (3-VI-1925).

13. «La Publicitat» (10-II-1924).

els serenos havien de cantar l'hora en espanyol, a la Bisbal queda prohibida tota manifestació pública del veïnat en català, es canvien els noms dels pobles i dels carrers, etc.¹⁴

A les institucions no oficials l'actuació del Directori fou enèrgica en grau màxim. Podia ser tolerable (o inevitable) l'ús particular de la llengua, però calia evitar-ne una certa institucionalització. I més, el que era de tot punt inadmissible, era que es pretengués fer bandejant l'espanyol.

Aquesta actitud va comportar dos conflictes greus a Catalunya: l'afer del Col·legi d'Advocats i els enfrontaments amb l'Església.

El primer es va iniciar amb la prohibició d'editar la Guia Judicial en català i amb l'obligació de fer-la en espanyol. Enfront d'aquesta imposició no justificada en cap text, va dimitir la Junta de Govern del Col·legi d'Advocats, amb ella es va solidaritzar la Junta General i a partir d'aquí es van anar encadenant els esdeveniments: multes, destitucions, embargaments, subhastes públiques, desterraments, nomenament d'una nova junta per reial ordre, resistències a formar-ne part, etc. Els fets van començar a inicis del 1924 i van cuejar fins el 1928-29, i deixà evidentment enfrontada una bona part de l'estament judicial català (el més prestigiós: Raimon d'Abadal, Carrasco i Formiguera, Albert Bastardes, Josep M. Trias de Bes, etc.) amb el Directori.

L'Església era una institució poderosa i la seva influència sobre un sector de la població no era gens menyspreable. Els capellans predicaven com a mínim cada diumenge i arribaven a tots els indrets de Catalunya. I parlem d'un clero amb una certa consciència de catalanitat indubtable. Primo de Rivera no es va aturar davant la difamació (en més d'una ocasió amb Vidal i Barraquer), l'emprisonament per haver predicat en català (P. Barceló a Girona), el desterrament (el jesuïta P. Bolòs), les multes, censura i intervencions dels Fulls Parroquials, o bé fins i tot al Butlletí Oficial Eclesiàstic de la diòcesi de Barcelona. Com que en cap aspecte no podem aspirar a ser mínimament exhaustius, ens limitarem a apuntar uns pocs aspectes d'aquest problema. Es prohibeix l'ensenyament del catecisme en català, s'intenta comprometre políticament els bisbes (es vol que firmin el *Manifiesto* d'Unión Patriótica), l'abat de Montserrat, Antoni M. Marcet, serà exiliat diplomàticament a l'Argentina, s'imposa la predicació en espanyol, s'aconsegueix nomenar bisbes castellanitzadors per a Catalunya (Josep Miralles i Sbert, mallorquí, per a Barcelona; Josep Vila i Martínez, valencià, per a Girona; Manuel Irurita, navarrès, per a Lleida; Félix Bilbao, basc, per a Tortosa; Joan Perelló, mallorquí, per a Vic), i fins s'arribarà a Roma, on es dicten per part de les congregacions romanes cinc decrets en els quals hi ha un llistat de prohibicions per Catalunya: ús d'ornaments gòtics, intervenció en qüestions polítiques, ordre d'expulsió del seminari d'alumnes i professors catalanistes, l'ús de la llengua «catalana modernitzada o literària que ni els mateixos catalans, a excepció d'uns pocs entenen», en la predicació, etc.

Ultra això, la repressió contra les entitats catòliques fou més dura que no pas contra les entitats polítiques aconfessionals. Recordem, si no, els Pomells de Joventut o la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat.

Primo de Rivera no podia admetre que l'Església, que havia de ser lògicament aliada seva i legitimadora de la seva actuació, aparegués a Catalunya com a catalana, beneïnt o justificant aquell regionalisme que ell tant volia combatre.

14. *Vid.* «La Publicitat», especialment dels dos primers anys de la Dictadura, i en concret la seva secció «La Política». També de J. FABRE i J. M. HUERTAS, *Carrers de Barcelona* (Barcelona 1982).

Dins d'aquest apartat, en què hauríem de fer esment també de les traves clausura per quatre mesos de l'Orfeó Català, cal que apuntem una notícia entorn de l'Institut d'Estudis Catalans. La seva tasca va intentar ser fiscalitzada, desacreditada, i fins i tot substituïda. L'any 25 el seu nom és canviat pel d'Institut de Estudios Superiores de Cataluña i perd les seves seccions més importants.

Molt aviat (juny del 24) s'obliga totes les societats a castellanitzar els seus noms, a redactar els seus estatuts en espanyol i a fer en aquesta llengua les seves sessions i les seves circulars. Es tanquen nombroses entitats.

A nivell públic hem esmentat ja el canvi de nom de moltes localitats i de la retolació dels carrers (en alguna ocasió respectant també el català però per pocs mesos). Així també s'han de redactar en espanyol tots els programes i cartells d'espectacles i fins els venedors de carrer, a Girona, han de cridar les seves mercaderies en espanyol. El gener del 24 són retirades del mercat totes les capses de llumins amb anuncis en català i les etiquetes i prospectes de productes farmacèutics hauran de ser redactats obligatòriament en espanyol. Finalment, l'any 29 es farà pública la decisió d'excloure el català —i el gallec i el basc— de les exposicions internacionals de Barcelona i Sevilla.

Sovint aquestes prohibicions s'aplicaven allí on el català era exclusiu, únic, però sovint no significaven tampoc cap mena de bilingüisme, sinó el total bandejament del català.

En el camp de la premsa, Catalunya vivia un important moment d'esclat de publicacions en català. A moltes comarques i a moltes localitats existia una bona publicació periòdica evidentment en català, i a Barcelona, projectada a tot Catalunya, es publicava «La Publicitat», «La Veu de Catalunya», i més tard «La Nau» i «El Matí», per citar únicament la premsa diària. Hi va haver greus traves per a la creació de noves publicacions, sobretot a les comarques. Les existents van ser tolerades, però amb constants entrebancs per subsistir. La censura sobre la premsa catalana era molt rigorosa i no deixa de ser cert, com en altres èpoques, que per saber què passava a Catalunya cal fullejar la premsa de Madrid. Els diaris catalans van ser molt més vigilats, multats, tancats i discriminats que no els d'altres indrets. Una decisió presa per entrebancar el seu normal funcionament (i que va comportar el tancament de moltes publicacions amb pocs mitjans) és que s'obligava a presentar a censura les proves en català i la seva traducció a l'espanyol. No van faltar tampoc els periodistes empresonats o desterrats quan reiteradament la censura s'havia d'ocupar de les seves cròniques, o quan «involuntàriament» incloïen fets de l'estat a la secció internacional.

Un dels camps que, per la seva incidència, va preocupar profundament el Directori fou el de l'ensenyament. Ja l'octubre del 23, suspensà a les Normals de mestres les càtedres de Llengua i Literatura catalanes, i sovintejaran les circulars ordenant als inspectors de primer ensenyament que vigilin i comprovin que tota l'ensenyança es faci en espanyol.¹⁵ Els mestres ideològicament sospitosos de catalanisme (*de separatismo*), o bé que utilitzin textos en català, seran suspesos o desterrats, i les escoles, si són de caire privat, clausurades (Cardona, escola dirigida pel prevere Marcellí Boxader, escola de la Bisbal, escoles Pies de Puigcerdà, de Vilajuïga, director de la Normal de Lleida Felip Solé i Olivé; el mestre de Constantí Josep Sendra va ser traslladat a Santander, la inspectora de Barcelona Leonor Serrano és desterrada a Castelló, dos inspectors de Tarragona passen a Albacete i Balears, etc.).

15. Circular 27-x-1923, R. O. del 12-II-1924, R. O. del 13-x-1925 i R. O. del 11-vi-1926.

La multiplicat i reiteració dels manaments entorn d'aquesta qüestió indiquen la seva ineficàcia o les resistències que trobaven. A tall d'exemple podem citar les paraules del governador de Girona el novembre del 1924 a l'Institut gironí: *«Se me ha querido demostrar lo difícil que resulta enseñar en castellano a niños que no comprenden nuestro idioma. En ninguna razón de indiscutible fuerza se apoya el argumento. Mi convencimiento en este punto es tan rotundo, tan irrevocable, que una de dos: o todos los maestros sin excepción enseñan en correcto castellano con inquebrantable tesón patriótico, o, al convencerme plenamente de que no se hará así, propondré al directorio militar, que puede hacerlo, emplee sus facultades insuperables, con estatutos o sin ellos, y traslade en masa a los incorregibles, sustituyéndolos inmediatamente por maestros castellanos. Y no hay otra solución. Ni puede haberla más radical ni más eficaz»*.¹⁶ Text del qual es poden deduir, entre altres consideracions, dos fets: 1) que els nens no entenen l'espanyol i 2) que es trobaven grans resistències a l'espanyolització de l'ensenyament.

Evidentment es van clausurar totes les escoles i classes subvencionades per l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, es va dissoldre el Patronat Escolar i es van tancar altres centres significats com l'Escola Graduada Montessori, sense oblidar la ja esmentada dissolució de la tasca escolar i educativa de la Mancomunitat.

Continuant en el camp cultural, cal dir que tot l'aparent desordre i caprici en les prohibicions, hi ha una especial atenció per les manifestacions populars de la cultura, és a dir, per les de més projecció i audiència: conferències, curssets de català als ateneus i altres entitats associatives (com els organitzats per Pompeu Fabra a partir de l'Ateneu de Barcelona), algunes representacions teatrals i concerts el canvi de l'Escola Catalana d'Art Dramàtic pel d'Instituto del Teatro Nacional (1927). I finalment esmentem que el 1924 els Jocs Florals de la llengua catalana inicien el seu exili i se celebren a Tolosa de Llenguadoc.

Podem avançar ja unes primeres observacions entorn d'aquesta política. Primo de Rivera, servit amb gran zel pels seus governadors i delegats a Catalunya, va impedir qualsevol manifestació pública de catalanitat. La llengua, la bandera, el folklore, tot comportament sospitosos van ser obstruïts, quan no impeditos, amb contundència. L'objectiu preferent de totes les prohibicions va ser la llengua, en un intent de neutralitzar la cultura catalana en un dels seus signes més definidors. Però alhora cal dir també que aquesta mateixa llengua catalana no seria obstacle per a les manifestacions de caire cultural més elitista, fruit probablement del menyspreu envers els intel·lectuals, de la feblesa política de la Dictadura, de la «liberalitat» del règim, o del mateix tarannà paternalista del dictador. Hi ha, per tant, uns criteris selectius intencionats que apunten a l'ús de la llengua catalana quan aquesta esdevé significativa, excloent, divulgadora, i no quan es clou en àmbits privats o relacionats amb sectors poc perillosos pel seu *status* social o la seva projecció.

En els delegats governatius i funcionaris de la Dictadura es pot observar una repressió simple i primària, però certament no tot va respondre a un analfabetisme de caserna. Primo de Rivera trobaria col·laboradors en personatges significats dins mateix de Catalunya. Noms com Milà i Camps (comte del Montseny), el marquès de Foronda, Alfons Sala, Manuel Rius i Rius, Darius Romeu (baró de Viver), Eduard Aunós, el canonge Montagut, etc. apunten a un col·laboracionisme destacat des de l'interior de Catalunya.

16. «La Veu» (7-xi-1924).

Però tampoc no faltaria una certa legitimació intel·lectual a aquesta política repressiva per part d'alguns prohoms de les lletres castellanes, així com també d'algunes publicacions exteriors a Catalunya. Obviament, per raons evidents, als portaveus del sistema, van fer sentir la seva veu contra la llengua catalana el degà de la Facultat de Filosofia i Lletres de Madrid, el valencià José Alemany, que declarava que era una equivocació intentar usar «*los idiomas regionales*» en els treballs científics i filosòfics,¹⁷ els escriptors Pío Baroja i Unamuno entre altres, el periodista català destacat a Madrid Artur Mori, que parla a «El Progreso» del «*snobismo catalanista*» referint-se a l'afany de modernitzar la llengua, fins a Adolfo Marsillach, membre de la comissió gestora de l'Ateneu Barcelonès, que denuncia «*la arbitraria depuración de la lengua catalana, cuando ésta dejó de ser científica y casi literaria hacia el siglo XIX*».¹⁸ En la mateixa línia destacarà, entre altres, el diari «ABC» en parlar de com uns quants senyors han canviat l'idioma català per un estrany «*dialecto catalanista*» ple de paraules d'origen francès i italià, però fugint dels castellanismes. Exemples que dona de gallicismes: «vacances», «mercès», «caporal»..., i acaba dient «*En vez de palabra dicen mot y así son dichosos*». L'antologia podria ser llarguíssima, però l'acabaré amb unes línies del mateix «ABC», el qual, en uns moments dolços de relació entre la intel·lectualitat catalana i castellana, com van ser els de l'Exposició del llibre català a Madrid (desembre del 1927), acabava un editorial tot dient: «...*pero las versiones en catalán de los clásicos universales, la ciencia en catalán, la filosofía en catalán, el conjunto de todo eso, todo lo que se escribe en un idioma cambiado por los designios y exclusivamente para unos cuantos catalanes, de dos a cinco mil, según los cálculos más optimistas, no es ni quiere ser cultura*».¹⁹

Tanmateix, seria injust deixar gravada aquesta imatge sense completar-la ràpidament amb els nombrosos actes i manifestacions de solidaritat envers la cultura i la llengua catalana per part d'un nombrós grup d'intel·lectuals espanyols i també d'un sector de la premsa, sense que entrem ara en la qüestió de si aquesta era una actitud més estratègica que sincera (i ho diem per la biografia posterior d'alguns dels seus protagonistes).

Ja pel febrer del 1924 intel·lectuals de renom adrecen un missatge al president del Directori a favor de Catalunya i en defensa de la seva llengua. Això obligarà a una nota de rèplica del mateix Primo de Rivera («*siento una mezcla de lástima y desdén para esos señores...*»). Però la fermesa i categoria de Luis Bello i Ossorio y Gallardo, entre molts altres, i els treballs de Giménez Caballero van portar, amb simpatia, la realitat catalana al mateix centre de Madrid. A més de proclames, manifestos i cicles de conferències, tot culminaria en la ja esmentada Exposició del llibre català a Madrid, amb més de 6.000 volums, i que provocaria unes redefinicions públiques de la intel·lectualitat i el periodisme més representatius de la capital de l'estat.²⁰

4. La reacció en defensa de la llengua

Haver esmentat aquesta actitud ens porta a la consideració d'un altre aspecte important: el de la reacció, a molts nivells, davant la persecució de la llengua

17. «La Publicitat» (10-XII-1927).

18. José M. PEMÁN, *El hecho y la idea de la Unión Patriótica* (Madrid 19...), p. 247.

19. «A B C» (9-XII-1927).

20. Joaquim VENTALLÓ, *Los intelectuales castellanos y Cataluña* (Barcelona 1976).

catalana. Certament el fet de no haver-se plantejat aquesta repressió com una prohibició sistemàtica i radical va permetre unes esclatxes de resistència i d'oposició que van ser aprofitades amb eficàcia i tossuderia.

Cap aquí es canalitzaria tot l'impuls que abans es dedicava a la política o a l'acció social i que ara, en veure's prohibit, confluirà (deixant de banda els moviments de resistència i/o de lluita armada a l'interior i a l'exili) cap a la potenciació dels aspectes culturals. Serà sempre, evidentment, una iniciativa privada, però existia un amplíssim espai on treballar en una època en què l'estat no dirigia tots els nivells de la vida d'una societat.

Van aparèixer, per exemple, una gran quantitat de publicacions periòdiques noves («Revista de Catalunya», «Mirador», «La Paraula Cristiana», «El Borinot», «La Rambla», «República», «L'Opinió», «Criterion», «L'Amic de les Arts», «La Nova Revista», els diaris «La Nau», «El Matí», i un llarg etcètera). No hi havia localitat gran o cap de comarca que no tragués el seu setmanari, ni cap camp de les arts i de les lletres sense la seva publicació. Algunes foren certament de curta durada —fet que no sempre depenia d'elles—, però almenys palesaven una voluntat de fer-se presents i una sensibilitat envers la llengua. Es van multiplicar les editorials (Barcino, Fundació Bernat Metge, Mentora, Proa, Llibreria Catalònia, Alpha, La Mirada...) i va créixer el nombre de publicacions i els tiratges (uns dos-cents llibres catalans l'any i uns dos mil exemplars de tiratge). També es proposaran noves activitats culturals, encara que no sempre permeses (conferències, cursos de català, Comitè per la Llengua Catalana, activitats teatrals i musicals...) i sorgiran noves entitats i centres escolars com l'Ateneu Polytechnicum, la Fundació Valentí Almirall o la Mútua Escolar Blanquerna.

Finalment val la pena destacar el decidit mecenatge que aflora a partir de la iniciativa privada i que vol ser —i és— un profund potenciador de determinats àmbits culturals, alhora que en alguns casos pot pretendre matisar o fer oblidar el colaboracionisme inicial amb el cop d'estat de Primo de Rivera. Els noms de Cambó en el món editorial i dels clàssics i el de Rafael Patxot en el camp de la ciència són ben significatius. Encara que potser el més alt mecenatge va ser el suport popular a tota iniciativa catalana. Comprant llibres en català, afavorint tota publicació catalana, assistint a determinats actes, practicant una resistència passiva va ser possible la realització i continuïtat de moltes iniciatives que, sorgides com a actes culturals, els depassaven fins a esdevenir actes d'afirmació política. Hem volgut parlar només dels actes públics i esdevinguts a l'interior de Catalunya (excepció feta de l'exposició del llibre català a Madrid); es podria afegir encara, per completar-ho, les publicacions clandestines, la tasca dels catalans a l'exili, o fins i tot l'intent d'internacionalitzar la qüestió catalana amb la denúncia, portada davant la Societat de Nacions, pels senyors Massó i Llorens, Maspons i Anglès i Joan Estelrich, però seria entrar en una altre terreny que depassa els propòsits d'aquest article.

Unes primeres conclusions

El període presidit pel general Primo de Rivera, en què es practica una discriminació en contra del català i unes prohibicions no generals sinó selectives, crec que pot ser significatiu no solament per ell mateix, sinó perquè permet extreure'n unes consideracions que poden superar l'estricta marc cronològic del 1923-30.

Breument podríem destacar com a trets característics de la política enfront

de la llengua catalana durant el període de la dictadura primoriverista els següents:

— Com a criteri general es diu que no es persegueix la llengua catalana, sinó que l'únic que es pretén és defensar la llengua espanyola.

— Es prohibeix o es limita molt l'ús del català a nivell públic, com a mitjà vehicular normal i exclusiu.

— Es voldrà recloure'l a nivells no significatius, ni discriminatoris. S'intentarà fer del català una llengua d'escreix, innecessària, redundant, tancada als nivells familiars, folkòrics o privats.

— S'impedirà la seva promoció i extensió a través de l'ensenyament i d'activitats d'ampli ressò popular.

— En conseqüència s'intentarà fossilitzar-la fins a convertir-la en eina d'una cultura que esdevindria cada vegada més anacrònica, limitant-la, en el millor dels casos, als nivells ultraculturalistes o elitistes.

— Hi va haver també una certa tolerància conscient i dosificada per tal de practicar un cert paternalisme sospitós, o de permetre un bilingüisme desigual abocat a un procés de reemplaçament de la llengua desprotegida i discriminada per la força i amb tots els ressorts del poder per la seva difusió al seu darrera.

— En definitiva, es tractava de forçar una progressiva substitució del català per l'espanyol, establint aquest com a única i principal llengua referencial.

Decisions, aquestes, que es van poder prendre injustificadament, i autoritàriament, amb absolut menyspreu per normes i arguments i drets civils, pel caràcter de Dictadura explícit d'aquest període.

Si això no va ser possible ni fàcil va ser, a part d'altres raons de caire polític, per la resistència i reacció que es va produir a Catalunya a nivell d'actuació popular i producció cultural, i per la tasca d'uns intel·lectuals polititzats, amb plantejaments renovadors, que van saber redifinir una cultura pròpia.

JOSEP M. ROIG I ROSICH

APÈNDIX: LA LLENGUA CATALANA SOTA LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA

1. Decret contra el separatisme

Cinc dies després del cop d'estat del general Primo de Rivera i de les seves conseqüents declaracions afirmant que «*Cataluña no deberá temer nada de nuestro advenimiento al poder*» es publicava un «*Real Decreto dictando medidas y sanciones contra el separatismo*», al qual pertanyen els paràgrafs següents:

EXPOSICION. Señor: De los males patrios que más demandan urgente y severo remedio es el sentimiento, propaganda y actuación separatista que viene haciéndose por audaces minorías que no por serlo quitan gravedad al daño y que precisamente por serlo ofenden al sentimiento de la mayoría de los españoles, especialmente de los que viven en las regiones donde tan grave mal se ha manifestado.

El Presidente del Directorio Militar, que se honra dirigiéndose a V.M., y de acuerdo con él, somete a la resolución de V.M. medidas y sanciones que tienden a evitar el daño apuntado con tanta más autoridad y convicción cuanto que que resuelto que resuelto a proponer a V.M. en breve plazo disposiciones que definan y robustezcan las regiones y su desenvolvimiento administrativo y aun su fisonomía espiritual, ha de purgarlas antes del virus que representan la menor confusión, el más pequeño equívoco en sentimientos en que no cabe admitirlos y que ningún pueblo ni Estado conscientes de su seguridad y dignidad admiten ni toleran.

Madrid, 18 de setiembre de 1923

REAL DECRETO. A propuesta del Jefe de Gobierno, Presidente del Directorio Militar, y de acuerdo con éste,

Vengo en decretar lo siguiente:

Artículo 1.º Serán juzgados por los Tribunales militares, a partir de la fecha de este Decreto, los delitos contra la seguridad y unidad de la Patria y cuanto tienda a disgregarla, restarle fortaleza y rebajar su concepto, ya sea por medio de la palabra o por escrito, ya por la imprenta o cualquier medio mecánico o gráfico de publicidad y difusión, o por cualquiera clase de actos o manifestaciones. (...)

Artículo 2.º Las infracciones que contra lo dispuesto en esto Decreto-ley se cometan, se castigarán del modo siguiente: (...) Delitos por la palabra oral o escrita: prisión correccional de seis meses y un día a un año y multa de 500 a 5.000 pesetas.

La difusión de ideas separatistas por medio de la enseñanza, o la predicación de doctrinas, unas y otras de las expresadas en el art. 1.º, prisión correccional de uno a dos años. (...)

El expresarse o escribir en idiomas o dialectos, las canciones, bailes, costumbres y trajes regionales no son objeto de prohibición alguna; pero en los actos oficiales de carácter nacional o internacional no podrá usarse por las personas investidas de autoridad otro idioma que el castellano, que es el oficial del Estado español, sin que esta prohibición alcance a la vida interna de las Corporaciones de carácter local o regional, obligadas no obstante, a llevar en castellano los libros oficiales de Registros, actas, aun en los casos de que los avisos y comunicaciones no dirigidas a Autoridades se hayan redactado en lengua regional.

Dado en Palacio a 18 de setiembre de 1923.

2. *Primeres reaccions corporatives a Catalunya*

Conegudes les primeres decisions i actuacions del Directori militar, unes entitats catalanes, «ninguna de caràcter polític, todas ellas encarnación de la cultura, del comercio o de la producción», adrecen un missatge al rei el 30 de novembre del 1923 signat en primer lloc per Francesc Puig i Alfonso, president de la Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País, en el qual reivindiquen les velles aspiracions exposades en el Memorial de Greuges del 1885, les quals teòricament havien de ser compartides per la monarquia.

Libres hoy, al parecer, de todos aquellos obstáculos que dificultaban, si no impedían, el contacto del pueblo con la realeza, venimos a Vos en representación de inúmeras sociedades de Cataluña, ninguna de carácter político, todas ellas encarnación de la cultura, del comercio o de la producción a renovar en substancia los deseos, las aspiraciones y las necesidades expuestas en el histórico documento que nuestros mayores depositaron en las reales manos de vuestro augusto padre, S.M. el Rey don Alfonso XII.

Desde aquella memorable audiencia del 10 de marzo del año 1885, Cataluña, con una persistencia y convicción inquebrantables, sin desmayos, apremios, impaciencias ni claudicaciones, ha venido proclamando que tenía un alma con su verbo propio: la lengua catalana, que no era forastera o exótica, sino española y limpia de toda mancha de bastardía y que, por lo tanto, merecía y debía considerarse con toda clase de honores y respetos.

Vivo está todavía entre nosotros el gratísimo recuerdo de aquellos Juegos Florales del año de nuestra Exposición Universal en que S. M. la Reina, vuestra augusta madre, sin deponer el centro real, lo enlaza con la flor simbólica de nuestra poesía, rindiendo así tributo de respeto, amor y admiración a la más perfecta y elevada expresión de nuestro idioma.

¿Mas, a qué recordar ese alto y lejano testimonio a favor del idioma catalán si Vos mismo, Señor, el año 1904, pronunciásteis en el Instituto Agrícola Catalán de San Isidro palabras que para perenne recordación están, allí grabadas en mármol? Así dijisteis: “¿La lengua catalana no es una lengua española? ¿No es el catalán uno de los idiomas que en España tenemos? Tanto es así que yo seré el primero en reconocerlo, estudiándolo, a fin de que cuando vuelva otra vez aquí, pueda entenderme con vosotros hablando como vosotros.” Y más tarde, el día 23 de octubre de 1908, correspondiendo al saludo que en catalán os dirigiera el alcalde de Barcelona, declarásteis: “Ya en anteriores ocasiones dije que es recíproco amor el vínculo que con mis pueblos deseo estrechar cada día más, y para comunicar con ellos, son igualmente gratas a mis oídos todas las lenguas nacionales, pareciéndome cada vez preferible la expresión que mejor conserve la intimidad ingenua de los corazones que deseo sentir cercanos al mío.”

Estos anhelos y propósitos y aquellos deseos de honrar a nuestra lengua con tanta sinceridad exteriorizados, porque indudablemente os salían del corazón, no se han realizado, sin que podamos adivinar qué ambiente maléfico y hostil ha esterilizado el régimen en que se cifraban nuestras esperanzas.

No queremos evocar nuestras desilusiones hasta llegar a la desilusión suprema que después del cambio político del 13 de septiembre (que Cataluña contempló ansiosa y sedienta de normalidad y justicia) vino a herirla en lo más vivo de su entraña, en lo más sensible de su alma, con la promulgación de un Real decreto que limitaba, en los actos oficiales, el uso consagrado del idioma catalán y prohibía la ostentación, tanto oficial como particular, de nuestra tradicional y gloriosa bandera.

Gracias a esta disposición y contrariando nuestros sentimientos, la enseña simbólica de Cataluña no ha podido izarse este día, Señor, al lado de la bandera española para saludaros y rendiros como siempre respetuoso homenaje.

Y en cuanto a nuestro amado idioma, recordad, Señor, las palabras del gran castellano Menéndez Pelayo, cuando decía: “Las lenguas, signo y prenda de razas, no se forjan caprichosamente, ni se imponen por fuerza, ni se prohíben

ni mandan por ley ni se dejan ni se toman por querer, puesto que no hay nada más inviolable y más santo en la conciencia humana que el nexus secreto en que viven la palabra y el pensamiento, ni hay mayor, al propio tiempo más inútil, sacrificio que pretender encadenar lo que Dios ha hecho espiritual y libre: el verbo humano, resplandor débil y borroso, pero resplandor al fin de la palabra divina."

No queremos desvirtuar la verdad ni huir de las realidades de la vida, porque nunca es noble la ficción.

Las múltiples características que distinguen los pueblos de la gran familia hispánica, requieren atenciones y tratos adecuados.

No demoréis, Señor, ni aplace vuestro gobierno por más tiempo el reconocerlo. Concederles estos tratos y atenciones según sea su naturaleza, su carácter, su temperamento, facultades y energías. Devolved su fuero a las lenguas y banderas españolas que no son castellanas, porque éstas ya lo tienen reconocido, atended a la historia, a la tradición, a la lengua, a las aptitudes de cada uno, y veréis como se obra el milagro de que estos pueblos trabajen, prosperen, se respeten y convivan fraternalmente en una España rediviva. Defensores del legado espiritual que nos legaron nuestros pasados, hemos venido a rogar a V. M. que nos preste su auxilio poderoso para su conservación y amparo, y lo hacemos, Señor, descubriéndolos la amargura de nuestras almas con aquella dignidad serena y confiada de quien está convencido de la justicia de su causa y del alto criterio del juzgado.

Primo de Rivera se sentirà empès o obligat a contestar en nom del monarca:

Señor don Francisco Puig y Alfonso, presidente de la Sociedad económica barcelonesa de Amigos del País y primer firmante del documento suscrito en unión de otras entidades catalanas el 30 de noviembre próximo pasado:

Cumplo el deber de contestar en nombre de S. M. el Rey (q. D. g.) a la Exposición que en representación de muchas y muy importantes sociedades de Cataluña me fue entregada para su conocimiento y resolución a su paso por Barcelona el día 1 de diciembre.

Sin la debida consideración a las personas y a las representaciones que ostentan, pocas palabras bastarían para dar cumplida respuesta al escrito y ellas habrían de ser las indispensables para dejar consignado que ni una sola de las quejas que en él se exponen tiene fundamento y ni una sola de las aspiraciones que consigna está por realizar en la justa medida.

Para comprobar lo anterior, basta la lectura del Real decreto de 18 de septiembre último y como demostración de la tolerancia con que se ha aplicado el mismo, estaba todavía a la llegada de SS.MM. a Barcelona el gran rótulo a la entrada de la exposición, que en catalán reza "Exposició internacional del Moble", cuando bien claro se comprende que una obra que en Barcelona o en cualquier provincia española se ejecuta con carácter nacional o internacional no debe y no puede, sin infracción y dolor de los sentimientos patrios, rotularse ni propagarse en otro idioma que el español.

Conste, pues, que no ha sido el Estado español el que ha perseguido ni trata de proscribir el uso de la lengua catalana, sino un partidismo catalán el que ha venido, con saña consentida hasta ahora, por debilidad o exceso de prudencia, persiguiendo el idioma español y eliminando sus manifestaciones, como cosa nefasta, con evidente daño de la patria toda y de la región catalana, especialmente.

Desde hace un cuarto de siglo (precisamente coincidiendo con una gran pena nacional) se recrudeció la extravagancia de predicar que los catalanes tienen distinta espiritualidad que el resto de los españoles. No ha cesado la infausta labor de divorciar los sentimientos de unas y otras regiones, por fortuna y a virtud de su muy sólido arraigo, aun cordialísimo entre todas ellas.

Tienen los catalanes, como los andaluces, los vascos, los gallegos o los levantinos, distinta fisonomía y aun si se quiere distinto carácter; pero así como forman familia y rodean a la madre y por ella son amadas la hija rubia y la morena, la soñadora y la prosaica, la trabajadora y la perezosa, la económica y la pródiga; así España, por todas sus regiones integrada, ama y tiene derecho al amor igualmente intenso de todas, y el Estado español ha debido de evitar

que nadie, con propagandas sofisticadas o falsas, acaso interesadas, por lo menos ofuscados sentimentalismos, dañe la unidad patria y la fraternidad de afectos.

Ningún Estado consciente lo permitirá y menos después de la triste experiencia que de antiguo la humanidad ha venido mostrando de que las concesiones o debilidades en este terreno sólo pueden conducir a la agravación del mal.

Y como el pueblo catalán tiene su propia idiosincrasia, ningún Gobierno ha tratado ni trata de modificarla, pues en esta variedad está uno de los grandes atractivos de la nación española. Y por eso, en traje, en usos, en costumbres, en cánticos, bailes y poesías y aún en el verbo popular, y familiar, es grato a todos los españoles, y lo es al Estado, en su representación, ver cómo Cataluña, a semejanza de cada una de las otras regiones, conserva su tipo y de él justamente se envanece. Pero de esto a querer levantar una bandera enfrente de otra y cantar y pugnar a diario la prelación o supremacía entre ellas y a querer forjar una enseñanza hostil al sentimiento español, hay una distancia tan nociva que ni en un punto permitirá este Gobierno que se salve.

Realmente existe, y esto es cosa bien grave, no distinta espiritualidad, que es inadecuada expresión en este caso, pues el espíritu es cosa más amplia y sutil, sino distinto ideal entre una pequeña porción de los catalanes y el resto de España; pero esta diferencia está en el arraigo que un ideal falso y criminal, conducente al desamor y luego a la lucha, ha adquirido mediante continua, unas veces falaz y otras audaz, predicación antiespañola, que ha conseguido al fin prender dañosamente en una parte de la juventud catalana con grave riesgo del porvenir y tranquilidad de España y de esa querida región.

A remediar esto va el Gobierno y aunque no herirá sentimiento alguno regional legítimo, no flaqueará ante ninguna consideración, ya que las dos alegaciones fundamentales del escrito que contesto son dos inexactitudes palmarias, pues la bandera es expresión de nacionalidad y España lo es, una y bien definida, y a ningún español puede producir amargura la exhibición de la bandera única, y respecto al idioma, aunque es gratisísimo escuchar sin trabas ni persecuciones el verbo espontáneo y popular de las lenguas regionales, no se ha de permitir el daño y el agravio de que el idioma común, el español, que hay que procurar conozcan todos, sea perseguido y aun escarnecido a veces por grupos que de eso han hecho una política execrable explotando pasiones o ignorancia.

Al dictar la presente contestación creo servir a la Patria y con ella a su región catalana. Creo cumplir con mi deber y proceder con la sinceridad que corresponde en estos momentos y a la dignidad del Gobierno, evitando habilidades y equívocos y marcando una línea de conducta bien apoyada por el sentimiento general y verdadero de Cataluña, para quien todos los afectos y todas las atenciones parecen pocas a S. M. el Rey (q. D. g.) y al Gobierno que le ha merecido su confianza.

6 diciembre de 1923.

[«La Correspondencia Militar», núm. 1.092 (7-XI-1923), p. 1].

3. *La llengua a l'ensenyament*

La qüestió dels continguts i de la llengua vehicular de l'ensenyament a Catalunya va preocupar fonament el Dictador. Hi ha nombrosos reials ordres entorn d'aquest tema, així com recomanacions als inspectors perquè extremin la vigilància. L'abundància d'aquestes circulars (reials ordres del 27-x-23, 29-xii-1923, 15-ii-24, 13-x-25, 11-vi-26, entre altres) ens fan pensar que o bé eren desoïdes sistemàticament o bé que l'ensenyament en català era una pràctica habitual i molt generalitzada, impressions que contrasten amb les opinions dels testimonis de l'època, que consideren casos molt aïllats els centres o mestres que utilitzaven el català. Tanmateix una idea obsessiva del Directori era impedir la presència de la llengua catalana a les escoles, les Normals de Magisteri i altres centres educatius.

Poc més d'un mes després del cop d'estat, una circular de la Direcció General d'Ensenyament Primari amb data del 27 d'octubre de 1923 deia:

Por ser de capital interés en todas las provincias de España el conocimiento de la lengua castellana, en su más perfecta expresión posible, esta enseñanza ha constituido siempre el primordial deber de los maestros de instrucción primaria, singularmente en aquellas regiones o comarcas en donde, por conservar idiomas o dialectos diferentes de la Lengua oficial y a los cuales sus habitantes estiman con el justo y legítimo título de las cosas propias, se necesita un mayor y perseverante esfuerzo por parte de los profesores para dotar a la infancia del más esencial de los medios de comunicación entre sus compatriotas y del poderoso elemento de cultura que constituye el conocimiento del idioma patrio.

De ahí la conveniencia de que por esta Dirección general se recuerde a los maestros no olviden sus obligaciones en este orden de la enseñanza, y la necesidad de que por la Inspección correspondiente se vigile el más exacto cumplimiento del deber en que aquellos se hallan de enseñar la lengua castellana en sus respectivas escuelas y de dar las enseñanzas en el mismo idioma, debiendo atenderse, a este respecto, unos y otros, a lo que dispone sobre esta importante materia la Real orden de 19 de diciembre de 1902, que, en su número primero, dispone que los Inspectores de Primera Enseñanza velen sin descanso por el exacto cumplimiento de la obligación en que están los maestros de enseñar la lengua castellana, dando cuenta a este Ministerio de las faltas o deficiencias que acerca de estos extremos puedan observar.

Progressivament s'anirà endurint el llenguatge i es farà més radical i condemnatori. A l'apartat tercer de la reial ordre del 15 de febrer de 1924 es demana als inspectors:

Que asimismo procedan a la suspensión de los maestros nacionales o municipales que no cumplieran las disposiciones vigentes respecto a la enseñanza en castellano o que en sus explicaciones vertieren de todos los colores del arco iris de la patria ofensivas a la religión o de carácter disolvente, o actuaran con tal debilidad que se pueda presumir que exista carácter tendencioso en contra de dichos sagrados principios.

Finalment aportem encara un altre exemple d'aquesta reiterada preocupació, cada vegada més amenaçant, com és el reial decret de l'11 de juny del 1926, que en la seva part dispositiva diu així:

REAL DECRETO. Conformándome con el parecer de Mi Consejo de Ministros, y a propuesta del de Instrucción pública, vengo en decretar lo siguiente:

Artículo 1.º Los Maestros nacionales que proscriban, abandonen o entorpezcan la enseñanza en su escuela del idioma oficial en aquellas regiones en que se conserva otra lengua nativa, serán sometidos a expediente, pudiendo serles impuesta la suspensión de empleo y sueldo de uno a tres meses.

Art. 2.º En caso de reincidencia podrá acordarse su traslado libremente por el Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes a otra provincia donde no se hable más que la lengua oficial, en localidad de igual o menor vecindario.

Art. 3.º Si se tratase de Escuelas de Primera enseñanza, públicas o privadas, cuyos Maestros no estén comprendidos en lo dispuesto en los anteriores artículos, podrán ser clausuradas temporal o definitivamente.

Art. 4.º Quedan derogadas cuantas disposiciones se opongan al presente decreto.

Reial ordre del 21 de desembre de 1923:

Ilmo. Sr.: Vista la comunicación que eleva a la Superioridad el rector de la Universidad de Barcelona, por no considerarse con atribuciones para interpretar

las disposiciones vigentes sobre la materia, solicitando resolución a la consulta que le formula la directora de la escuela Normal de Maestros de Lérida, acerca de si puede o no continuar dándose en el Centro oficial de enseñanza que dirige la clase libre gratuita de Gramática catalana, que para las alumnas de aquella Normal está establecida a partir del curso de 1916-17, a petición de la Asociación Protectora de la Enseñanza catalana:

Considerando que en los centros de enseñanza oficial sostenidos por el Estado, la Provincia o el Municipio no es admisible que existan otras disciplinas que aquellas que se consignan en los respectivos planes de enseñanza.

Considerando que como garantía de competencia y acierto en la misión encomendada al profesorado oficial es indispensable la acción que el Estado ejerce en la selección y nombramiento del mismo, y que, por consiguiente, no procede admitir que la función docente en los referidos establecimientos de enseñanza sea desempeñada por personal cuya aptitud no esté debidamente contrastada y autorizada;

Considerando que no existe ninguna disposición que prohíba en el orden privado la enseñanza de dialecto o lenguas regionales, por lo que sin incluirla en los establecimientos docentes oficiales pueda conservarse su enseñanza y práctica particular.

Su Majestad el rey (q. D. g.) se ha servido disponer con carácter general:

1.º Que a ningún Centro docente oficial procede autorizar la enseñanza de disciplinas que no estén incluidas en el plan de estudios previamente aprobado por la Superioridad.

2.º Que sólo podrá tener acceso al Profesorado de los Establecimientos de enseñanza de carácter oficial el personal nombrado con sujeción a cuanto las disposiciones vigentes determinen para cada caso.

De Real Orden lo digo a V. I. para su conocimiento y demás efectos. Dios guarde a V. I. muchos años. Madrid, 21 de diciembre de 1923. — Miguel Primo de Rivera

4. *La llengua catalana i les institucions docents de la Mancomunitat*

La política anticatalana provinent, en general, de Madrid va trobar a Catalunya bons portaveus i eficaços col·laboradors entre els sectors més dretans i monàrquics. Tots ells assumirien càrrecs importants dins de les institucions catalanes. Alfons Sala va ser l'encarregat de substituir i buidar de contingut la Mancomunitat.

A la secretaria particular del senyor Sala, ha estat lliurada a la premsa la següent nota oficiosa:

«Una representació dels obrers-alumnes de l'Escola d'Arts i Oficis i de l'Escola del Treball, ha visitat el president de la Mancomunitat, lliurant-li el següent document:

«Exc. Sr.:

Els que sotescriuen, en nom i representació de 1.100 obrers-alumnes de l'Escola d'Arts i Oficis i de l'Escola del Treball, vénen amb tot respecte a V. E., com a president de la Mancomunitat de Catalunya, a dir-vos:

Que fins fa pocs dies hem concorregut assíduament i amb entusiasme a les Escoles, després de la jornada de treball, anant-hi de tots els indrets de Barcelona i fins dels afores, i amb bon temps i amb mal temps, perquè ens hi atreïa la cordialitat i competència del professorat i l'escalf de l'ambient escolar que feia que ens hi trobéssim com a casa nostra. Però, una ordre donada amb desconeixement de les nostres necessitats d'obrers, que volem posseir una cultura tècnica que ens faci més aptes dins l'ofici, ha vingut a trencar la normalitat de la nostra vida d'estudiants; i nosaltres, que demanarem i aconseguirem que se'ns escurressin les vacances, que se suprimeixin festes i s'allarguessin els cursos, i que

l'activitat docent no es paralitzés ni a l'estiu, nosaltres, ara, perquè ens era estranya la manera que se'ns volia ensenyar, haguérem d'abandonar les classes. I les abandonàrem, Excm. Sr., per una impulsió nascuda del fons de la nostra ànima, perquè se'ns parlava diferent d'abans, diferent de sempre, perquè les paraules dels nostres professors, que ens eren tan clares i entenedores, ara a penes les compreníem.

Però, en hebre esment que bentost la Mancomunitat de nou anava a constituir-se, i confiant que els homes que la formessin també serien catalans com nosaltres, i per tan que comprendrien les nostres necessitats i els nostres sentiments, amb la mateixa seriositat amb què havíem abandonat les aules hi tornàrem, i en saber que era V. E. la més alta autoritat de Catalunya, obrírem el cor a l'esperança que feríeu que les nostres Escoles tornessin a ésser com un eixamplament de la nostra llar i del nostre obrador, que les feia ésser com la nostra casa.

Es per això que acudim a V. E. confiats en que altra vegada els nostres mestres ens parlaran en la nostra llengua, que, per ésser-nos familiar, entenem millor i ens facilita la comprensió i l'estudi.

Perquè us serà prou sabut que l'estat d'endarreriment de l'ensenyament primari únic que hem pogut seguir, fa que la llengua castellana, que respectem i admirem, ens hagi estat mal ensenyada i per tan ens és mal coneguda, mentre que el català, si desgraciadament no ens ha estat ensenyat a l'Escola, almenys és el llenguatge de la família, de l'amistat i del taller, per això quan a l'aula ens el parlen l'entendem millor i ens hi sentim bé.

I sobretot és tant viva la paraula dita en la nostra llengua, que per la nostra intel·ligència, Excm. Sr., no n'hi pot haver d'altra que ens faci entendre millor els coneixements que hem d'aprendre. Per això us demanem que deixeu que els nostres mestres i les nostres Escoles tornin a ésser com abans eren, que la llengua de l'ensenyament i de relació sigui la catalana, i com que entenem que és bo saber i comprendre bé el castellà, es podria establir una ensenyança seriosa de l'idioma oficial al costat dels ensenyaments tècnics fets en llengua catalana, que és la que parlem el 98 per cent de nosaltres i que és entesa pels companys no catalans, als quals els nostres professors han tingut sempre la delicadesa de parlar-los en llengua castellana.

És justícia que esperem obtenir del recte juí de V. E., que Déu guardi molts anys.

Barcelona, 6 de febrer de 1924. — M. Carbonell, per l'Escola d'Oficis d'Art; per l'Escola del Treball, Antoni Obrador, de l'especialitat de manyans; Isidre Mussoles, de l'especialitat d'electricistes; Anastasi Esteve, de l'especialitat de fonedors i modelistes; Lluís del Valle, de l'especialitat de calderers planxistes i fumistes; Joan Castells, de l'especialitat d'indústries químiques; Joan Adreher, de l'especialitat de teixits; Francesc Redon, de l'especialitat de filats; Josep Roca Cortès, de l'especialitat de fusters; J. M. Vilaseca Vila, de l'especialitat de paletes.

Excm. Sr. President de la Mancomunitat.»

A l'anterior document el senyor president de la Mancomunitat ha contestat amb el següent:

«Senyors D. M. Carbonell per l'Escola d'Oficis d'Art; per l'Escola de Treball, D. Antonio Obrador; D. Isidor Musoles, de l'especialitat d'electricistes; D. Anastasi Estaré, de l'especialitat de fonedors i modelistes, D. Lluís del Valle, de l'especialitat de calderers, planxistes i fumistes; D. Joan Castells, de l'especialitat d'indústries químiques; D. Joan Pedrola, de l'especialitat de teixits; D. Francesc Redon, de l'especialitat de filats; D. Josep Roca i Cortès, de l'especialitat de fusters; D. Josep M. Vilaseca i Vila, de l'especialitat de paletes:

He rebut de mans de vostès mateixos l'atenta instància que en nom dels alumnes de l'Escola del Treball han tingut a bé adreçar-me com a president de la Mancomunitat, i encara que de paraula vaig atendre i contestar les seves peticions, els comunico per escrit, no sols per correspondre al seu, sinó per concretar i puntualitzar bé la meva contestació.

Abans que tot, els vaig dir i els repeteixo, que tots els ciutadans, i jo especialment en el lloc que ocupo, havem d'acatar i obeir les ordres que emanen del Poder públic, i més en centres d'ensenyament, on és un deure el contribuir amb l'exemple a l'educació ciutadana, que és la base de tota civilitat.

En el punt concret exposat per vostès de l'ensenyament en llengua catalana, els vaig dir que encomanaré als professors, com ja els he comunicat, que si

els alumnes no compreguessin bé les explicacions que els fessin en el dit idioma, la repetissin en la nostra parla catalana, no deixant així de complir el que està manat per la superioritat i donant una certa elasticitat que permeti complir amb els fins primordials de l'ensenyament.

Que aquestes ordes a què em refereixo, més que a la força, s'han de complir amb convenciment, i que interessa als alumnes i molt especialment als obrers, que pels mitjans de la cultura, de l'honoradesa i del treball, han de procurar elevar la seva condició i ésser útils a la societat i a la pàtria, i precisament per això han convé conèixer, entendre i parlar la llengua castellana, que hauran d'utilitzar en moltes ocasions, dintre de poc especialment fora de Catalunya, dintre d'Espanya i fora d'Espanya.

Són molts els exemples que els podria citar, de fills de la classe obrera sortits, com vostès de les nostres Escoles d'Arts i Oficis, que es troben al front d'importantes empreses establertes, o que han anat a establir en altres regions d'Espanya, i alguns a Amèrica (a Mèxic especialment en podria citar diversos) i per aconseguir això han tingut necessitat de parlar i d'escriure en la llengua castellana.

Precisament en interès de vostès, de la seva cultura, del seu pervindre, és pel que convé que es familiaritzin en una llengua que els pot ésser d'una gran utilitat. És un complement de la seva cultura.

A més a més, vostès han de reconèixer que són molts els obrers, germans de vostès en el treball, que són fills d'altres regions i han vingut aquí a Catalunya a contribuir amb les seves suors a l'engrandiment de Barcelona, i no és pas just, en aquests temps en què tant s'ha parlat de solidaritat obrera, tancar-los el camí de la cultura; i he observat que entre les firmes del document que vostès m'han deixat n'hi ha una escrita en castellà.

Per altra part, jo que he viscut tota la vida en mig de treballadors, em consta que no és pas veritat aquest desconeixement absolut de la llengua castellana. Només em cal observar que a més dels conflictes socials, en totes les vagues, en la major part de les proclames, sinó totes, fascicles, etc., que surten del cor dels obrers, sense sofrir cap pressió d'altres elements, són escrites en castellà, i podem observar el mateix amb els periòdics o diaris que més representen la classe obrera.

Posem-nos, doncs, a la realitat, que a la nostra terra és aquesta i no altra, per molt que es vulguin inflar les coses no ens podem enganyar, perquè els fets del que passa a la vida és argument que destrueix tots els altres.

Atenent els fins de l'ensenyament i a la seva cultura, que és el que més ha de preocupar a vostès i a mi, parlaré al Consell per establir classes de llengua castellana per als obrers que, com diuen vostès, no l'entenen en absolut.

Estic i estaré sempre, com a president de la Mancomunitat i com a particular, al costat de vostès, com he estat sempre, per apoiar aquestes escoles d'Arts i Oficis i del Treball, perquè, repeteixo, el que he dit sempre és una obra social de la major importància que no amb paraules sinó amb actes he demostrat sentir i estimar.

Déu guardi a vostès molts anys. — Palau de la Generalitat, 9 de febrer de 1924. — Alfons Sala.»

[«La Publicitat» (10-II-1924)]

5. *Prohibició de l'ús públic del català*

La presència del català al carrer en mitjans gràfics i publicitaris d'una certa difusió va ser estrictament vigilat i controlat. Els exemples poden ser nombrosos, significatius o anecdòtics. En un nivell molt concret podem recordar el reial decret de 9 de febrer de 1924, que obligava a redactar en espanyol tots els prospectes i etiquetes dels productes farmacèutics, o bé la decisió del Monopoli de llumins de prohibir la propaganda en català a les seves capsas:

La Dirección General del Monopolio de Cerillas, en telegrama fecha 11 del corriente, dice a esta delegación lo siguiente:

«Disponga a Sub-Delegados y Expendedurías esa Provincia retiren de la venta cajas de cerillas envasadas con anuncios cuyos lemas no se hallen escritos en castellano, dando cuenta cumplimiento esta orden y número cajas recogidas para disponer sean canjeadas.»

Traslado a usted dicha orden para que, procediendo a su inmediato y exacto cumplimiento, retenga en su poder las cajitas que le salgan en estas condiciones, las cuales le serán canjeadas por el señor Sub-Delegado de ese partido.

Dios guarde a usted muchos años.

Tarragona, 12 de enero de 1924.

El delegado provincial, Manuel Pérez Landa.»

[A. PERUCHO, *Catalunya sota la Dictadura*, ps. 128-129].

6. *La llengua com a pretext: Cambó i Primo de Rivera*

La llengua catalana va ser també motiu de conflicte entre dos vells amics que el 1923 s'havien donat mutu suport, encara que potser d'una manera indirecta. El fet que aquí documentem, però, es produeix el 1928, i tot i que una primera lectura pot fer sospitar una decisió merament arbitrària o anecdòtica, permet anar més enllà si es pensa en la dimensió dels personatges i en els motius que ambdós expressen en la seva correspondència. Cal dir, a més, que hom va procurar que aquests documents fossin divulgats amplament per la premsa.

Barcelona, 1 de mayo de 1928.

Excelentísimo señor marqués de Estella.

Madrid.

Mi distinguido amigo: Hace unos meses recibí la invitación de una de las secciones del Fomento del Trabajo Nacional para dar en sus locales una conferencia de carácter económico. Acepté la invitación, escogiendo como tema "La revalorización y estabilización de la peseta", y se fijó el día de hoy para que la conferencia tuviera lugar.

Ayer, estando yo en Madrid, me fué comunicada la resolución de la autoridad, según la cual sólo se autorizaba la conferencia a condición de que se diera en castellano.

Sabiendo, como sabe usted, que yo siempre he combatido el separatismo en sus dos diversas manifestaciones —contrarias sólo en apariencia, pero coincidentes en espíritu y finalidad—, comprenderá que yo no accediera a una condición que implicaba un agravio para la lengua catalana, una de las más gloriosas lenguas hispánicas, a la que el Gobierno que usted preside entendió honrar abriéndole las puertas de la Academia de la Lengua Española.

Si éste fuera un hecho aislado, con lamentarlo mucho no le daría mayor importancia y lo reputaría simple exceso de celo de uno de sus colaboradores. Pero no puedo dejar de relacionarlo con lo ocurrido hace pocos meses con ocasión de una conferencia que yo tenía que dar en Madrid en el Instituto de Ingenieros Civiles sobre el tema "Técnicos y financieros" —conferencia que, naturalmente, hubiera dado en castellano—, y que fué asimismo suspendida por un miembro del Gobierno.

Hace unos dos meses tuvo usted la franqueza de declarar públicamente en una nota oficiosa que estimaba perniciosa, y no estaba dispuesto a consentir, la propaganda de ciertas ideas y la actuación política de determinadas personas. Y yo, que notoriamente estaba incluido en el doble concepto del anatema, me incliné sin protesta ni subterfugio ante la voluntad de un poder que dispone

de la fuerza para mantener sus resoluciones, y cuya decisión me exonera de toda responsabilidad, por mi pasivo silencio, ante mis conciudadanos y ante mi propia conciencia.

No podía, pues, sospechar que una conferencia en el Instituto de Ingenieros Civiles o en el Fomento del Trabajo Nacional —entidades absolutamente separadas de la política— sobre temas como los mentados fueran actividades comprendidas en el anatema gubernamental; pues sin creer, como usted tuvo el exceso de galantería de publicar en 1925, «que no podía tomarme largas vacaciones sin notorio daño para España», entendía que, fuera de la actuación política que me estaba especialmente vedada, podía contar, para la expresión de mis ideas sobre temas no exclusivamente políticos, con la libertad de que han disfrutado hasta ahora todos los demás españoles.

El hecho de que yo vea impedido de ejercer actividades que a todos los demás ciudadanos se consienten me inclina a dirigirme a usted para pedirle que, en la forma que estime adecuada, se fije de una vez mi situación y se me diga si acaso entiende el Gobierno que yo no pueda tener, mientras dure el régimen actual, otras actividades que las que estén circunscritas al campo egoísta y confortable de la vida privada. Si ello fuera así, yo acataría también la resolución del Gobierno, pero tendría que consignar mi respetuosa protesta ante una excepción que, o constituiría una prevención que reputaría injusta, o una distinción que estimaría excesiva y aun molesta, pues daría a las gentes una medida exagerada de mis prestigios y merecimientos, prólogo seguro de inevitables decepciones.

De usted afectísimo s. s.,
Francisco Cambó.

Excmo. Sr. D. Francisco Cambó.

Mi distinguido amigo: Desconozco de momento cuáles fueron las circunstancias que determinaron la suspensión de la conferencia a que se refiere en su carta sin fecha, que tenía usted proyectada para el Instituto de Ingenieros Civiles sobre el tema «Técnicos y financieros», y que por su gran autoridad bajo los dos aspectos hubiera reclamado vivísima atención de todos. Pero sí conozco y apruebo el motivo de la prohibición de la que se proponía desarrollar uno de estos días en el Fomento del Trabajo Nacional de Barcelona, que no ha sido otro que el anunciarla en catalán, cuya lengua no es pecado en ninguna ocasión ni en ningunos labios más que cuando se presta a propagandas e interpretaciones políticas, como de seguro había de ocurrir en este caso, en que disertante y oyentes dominan el castellano y el tema había de ser tan nacional como el interesantísimo de la «Revalorización y estabilización de la peseta». Y ya que usted lo desea, y aunque yo sea muy poco para definir la situación y actuación de personas como usted, he de decirle, con la franqueza que creo me es propia siempre, que a mi juicio es bien clara.

Los ex ministros del régimen u organización política que cayó el 13 de septiembre del 23, aun aquellos más conspicuos y no sólo libres de culpa, sino poseedores de altos merecimientos, fueron *ipso facto*, por razón de responsabilidad colectiva, condenados al ostracismo, como indispensable premisa de actuación del régimen naciente y satisfacción mínima debida al pueblo, que aclamó su advenimiento. Después, un buen número de ellos, colaborando sin sumisión, pero con eficacia ciudadana, anteponiendo el patriotismo a agravios que muchos sabían no podían alcanzarles, por merecidos que fueran para el régimen en que actuaron, las más de las veces con imponente protesta, han ido recuperando en el concepto público el puesto que personalmente merecen, habilitándolos la opinión para posibles intervenciones en los destinos públicos, que puedan demandar las vicisitudes de la vida nacional. Nadie podrá acusar a la revolución de septiembre del 23, que no otra cosa, aunque, por fortuna, incruenta, fué aquel acto, de cruel y despiadada, y por ello ha debido bastar y en general ha bastado, el lustro transcurrido para calmar sobrecogimientos y pasiones inevitables en casos tales. Sobre todo, y perdone usted la inmodestia, teniendo que rendir tributo de sinceridad a los aciertos y fortuna del régimen vigente.

La posición de usted era de las más difíciles. Hombre cuya capacidad y rendimiento todos proclaman, encarna en su persona agudamente la tendencia más peligrosa para la conservación de la unidad nacional, que los regionalistas y autonomías políticas conducen a romper, porque las concepciones de las multi-

tudes son simplistas y no entienden las sutilezas de los cerebros selectos, y porque estos mismos, algunas veces, dominados por la pasión y el ambiente, van más allá de donde se propusieran, aunque ellos mismos, en momentos de reflexión, se taladrarían la lengua con un clavo ardiendo. Aceptado irrevocablemente por el régimen condenar al silencio, mientras él gobierne, toda propaganda y acto de carácter regionalista, la posición de usted es clarísima, ya que pocas veces podrá actuar desprendiéndose de tal significación o de que se la atribuyan. Pero se debe esperar tanto de su capacidad y diáfana dialéctica, que es una pena que oralmente o por escrito se prive de conocer su pensamiento respecto a los dos enunciados "técnicos y financieros" y "revalorización de la peseta", por lo que yo le invito a que sea en Madrid, sea en Barcelona, y naturalmente en castellano, que usted maneja magistralmente, los desarrolle, en amplio local que yo le proporcionaría, y por mi parte haré lo posible por ser su oyente, que de toda ilustración precisa mi insuficiencia, y porque yo estoy seguro de que usted tiene muy privilegiada concepción de una España grande que comprenderían todos, en cuanto le despojen de ambigüedades políticas en su exposición, y tirar por la borda palabras y compromisos viejos que nada deben ligar cuando a costa de tan pequeño sacrificio nos podemos adentrar en el camino franco y compensador que conduce al mejor servicio de la patria.

De usted affmo. s. s.

Miguel Primo de Rivera.

[D. PÉREZ, *La Dictadura a través de sus notas oficiosas*, ps. 193-197].